

ગુજરાતી નવલકથામાં પ્રગટતા વિવિધ નારીવાદી અભિગમો

ડૉ. અમૃત એસ. જાદવ

શ્રી બી. પી. બ્રહ્મભટ્ટ આર્ટ્સ એન્ડ

એમ. એચ. ગુરુ કોમર્સ કોલેજ, ઊંજા.

નવલકથાનું સ્વરૂપ, ખરેખર તો સામાજિક—સાંસ્કૃતિક ઉથલપાથલો વચ્ચે જન્મ્યું અને વિકસ્યું છે. એના ઉદ્ભવથી માંડીને આજ પર્યંત માનવજીવનના પ્રાણપ્રશ્નો સાથે એ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જોડાયેલું રહ્યું છે. જો કે છઠ્ઠા દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટેલાં આધુનિકતાવાદી વિચારવલણોને કારણે એના પરંપરાગત ઢાંચામાં ધરમૂળથી પરિવર્તન થયું છે. એ પરિવર્તનના એક ભાગરૂપે એમાં કેટલીક નવી વિભાવનાઓ પ્રગટી છે. એમાં અગ્રસ્થાને છે નારીવાદી વિભાવના. નારીવાદી વલણો દાખવતી નવલકથાઓમાં સ્ત્રીજીવનની સમસ્યાઓનું સ્પષ્ટ આલેખન મળે છે. એમાં સ્ત્રીજીવનની લાચારી, દુર્દશા અને અભિશાપિત તથા શૂન્યજીવનની વાસ્તવિકતાનાં રૂપો ઝીલાય છે. એટલું જ નહિ, સ્ત્રીજીવનની આ દુર્દશા માટેના જવાબદાર પરિબળોમાં પુરુષની લોલુપતા, કાયરતા, સ્વાર્થવૃત્તિ તથા આત્મકેન્દ્રી વૃત્તિને જ વિશેષ જવાબદાર ઠેરવાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની નારીવાદી વલણો પ્રગટાવતી નવલકથાઓનો મોટો ફાલ ઉતર્યો છે, પરંતુ અહીં એવી નવલકથાઓનું વિહંગાવલોકન માત્ર કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

કોઈપણ નવલકથા પછી તે સ્ત્રી દ્વારા લખાયેલી હોય કે પુરુષ દ્વારા પણ એમાં સ્ત્રીઓના શોષણની, દમનની કે અવહેલનાની વાત આવતી હોય ત્યારે એવી નવલકથામાં નારીવાદ—ફેમિનિઝમનો પ્રભાવ છે એવું આપણે કહી શકીએ. જો કે નારીની વેદના, વ્યથા, તેના માન—અપમાન, અવમાન, તિરસ્કાર, સ્વમાન, અહોભાવ ને વિડંબના જેવા ભાવો આધુનિકકાળમાં જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે એવું નથી. નવલકથા સર્જનના આરંભથી જ આ ભાવો સાહિત્યમાં પ્રગટતા રહ્યાં છે. આપણી પ્રારંભિક તબક્કાની નવલકથા મહીપતરામ નિલકંઠની ‘સાસુ—વહુની લડાઈ’ના કેન્દ્રમાં નારીવેદના અને નારીસંવેદનાનો જ પ્રશ્ન છે. સાસરિયાના ત્રાસ—સીતમ અને મારપીટથી મૃત્યુ પામતી કથાની નાયિકા તત્કાલીન સમાજની કઠોર વાસ્તવિકતાનું નિદર્શન બને છે. તો પંડિતયુગમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં નારીવાદી વલણ જુદા દ્રષ્ટિકોણથી રજૂ થયેલું મળે છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષ કરતાં સહેજ પણ ઊતરતી નથી, એ પણ પુરુષની જેમ સંસાર ત્યજી સન્યાસી જીવન જીવી શકે છે— એ સૂર તીવ્રતાથી રજૂ થયો છે. કનૈયાલાલ મુનશીની ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથા ‘ભવસાગર’ તો સંપૂર્ણપણે નારીકેન્દ્રીત નવલકથા છે. ભવસાગરનો કપરો પ્રવાસ કરતી નિરાધાર, અસહાય નારી સમાજના અન્યાયપૂર્ણ અને દમનકારી વ્યવહારોથી ત્રાસી છેવટે પુત્રી સાથે ડૂબી મરે છે. સમાજપીડિત નારીની વેદનામય ચીસ એમાં સંભળાય છે.

સિદ્ધહસ્ત સર્જક પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા ‘મળેલા જીવ’ બે યુવાન હૈયાની પ્રણયકથા તરીકે પ્રચલિત બની છે, છતાં એમાં પણ સમાજના ચોક્કસ પરિબળોના હાથે ત્રાસ પામતી સ્ત્રી જ બહાર આવી છે. સમાજના રૂઢિગત વ્યવહારો અને ખોખલી પરંપરાઓને કારણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા એ હટે લાચાર બની જાય કે એ માનસિક સંતુલન ગુમાવી બેસે એ કલ્પના જ દુજાવી જાય એવી છે. પ્રયોગશીલ નવલકથાકાર ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીનું નારીચેતનાનું આલેખન તો વૈવિધ્યથી ભરપૂર છે. એમની નવલકથાનાં પાત્રો પારંપરિક ન રહેતાં પ્રગતિશીલ, પ્રયોગવાદી કે વાસ્તવિક જણાય છે. એમની પ્રથમ નવલકથા ‘પડઘા ડૂબી ગયા’ અને એ પછીની નવલકથાઓ— ‘રોમા’, ‘એકલતાના કિનારા’, ‘આકાર’ અને ‘પેરાલિસીસ’માં સ્ત્રીની સાહસવૃત્તિનો પરચો મળે છે. આ સ્ત્રીપાત્રો મુરઝાયેલાં નહીં પણ ધબકતાં લાગે છે. બાલિશ નહીં પણ બળુકા લાગે છે. એ દોરવાતાં નથી, પણ બીજાને દોરે છે. એમ કહી શકાય કે નારીચેતનાનો પ્રબળ આવિષ્કાર બક્ષીની નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે.

અહીં એ બાબતની નોંધ અવશ્ય લેવી જોઈએ કે નારીચેતના અને નારીવાદી વલણો ધરાવતી નવલકથાઓ પુરુષલેખકો કરતાં સ્ત્રીલેખકોએ જ વધુ આપી છે. ધીરુબહેન પટેલ, સરોજ પાઠક, કૃન્દનિકા કાપડીયા, ઈલા આરબ મહેતા, વર્ષા અડાલજા – આદિના નામો તેમાં ગણાવી શકાય. આ લેખિકાઓ પોતે નારી છે તેથી નારીજગતના પ્રશ્નો— સમસ્યાઓને ઝીણવટપૂર્વક મૂકી આપે છે. નારી હોવાને નાતે નારી પાસે જવાની— એને સમજવાની વધુ તક એમને મળે છે. આથી જ નારીકેન્દ્રી નવલકથાઓ ખાસ્સા સમભાવથી અને પૂરી સંડોવણીથી રચાઈ છે.

ગુજરાતી નારીવાદી સાહિત્યમાં ધીરુબહેન પટેલનું નામ લેખિકાઓની હરોળમાં આગવું સ્થાન ભોગવી રહ્યું છે. માનવમનની વિવિધ ગતિવિધિઓ, માનવચેતનાના વિવિધ સ્થિત્યંતરો અને સ્ત્રી—પુરુષના વિવિધ રૂપ—રંગનું વાસ્તવિક રીતે નિરૂપણ કરીને ગુજરાતી નવલકથાની સમૃદ્ધિમાં યોગદાન આપનાર ધીરુબહેન પટેલ સમર્થ લેખિકા છે. એમની નારીકેન્દ્રી નવલકથાઓમાં વિષયોનું અને પરિવેશોનું અપાર વૈવિધ્ય છે. સીનેમેટોગ્રાફીની ટેકનિકથી લખાયેલી તેમની નારીકેન્દ્રી નવલકથા ‘એક ડાળ મીઠી’, દહેજનું દુષણ અને એનાં દુષ્પરિણામોને આકારિત કરે છે. તો એમની ‘શીમળાનાં ફૂલ’ નવલકથામાં નારીજીવનની સમસ્યા નિરૂપાઈ છે. રન્ના નવલકથાનું કેન્દ્રવર્તી પાત્ર છે. વીસ વર્ષના દામ્પત્યજીવન પછી પણ, સહજીવનમાં સંવાદિતા નથી સ્થપાઈ એવું સતત અનુભવતી અને એકસૂરીલી જિંદગીથી કંટાળી ગયેલી રન્ના છેવટે ગૃહત્યાગ કરે છે. લેખિકાએ વિષય સામગ્રીની માવજત ચોકસાઈપૂર્વક કરી છે. તેમની લઘુનવલક ‘આંધળી ગલી’ પણ ખૂબ તટસ્થ રહીને નારીવાદી વલણો ચર્ચે છે.

સ્ત્રીલેખિકાઓમાં આવું જ આદરપાત્ર નામ છે સરોજ પાઠકનું. સ્ત્રી—પુરુષની જાતિ પ્રત્યે પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ નવલકથાઓ આપી છે. છતાં એમની ‘ટાઈમબોમ્બ’ જેવી નવલકથાઓમાં ફેમિનિઝમ – નારીવાદ મુખર રીતે પ્રગટ થાય છે. નવલકથા છૂટાછેડાની ધાર પર તોળાઈ રહેલ યુગલની દામ્પત્ય વિષયક સમસ્યાઓને નિરૂપે છે. એમાંના વૃંદા અને લવલીના જેવાં પાત્રો નવલકથાના બે અંતિમો છે. બંને પુરુષપ્રધાન સમાજની ભ્રમરવૃત્તિ, શોષણવૃત્તિ, પલાયનવૃત્તિના વિરોધી છે. બન્ને પાત્રોમાં નારીવાદનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. વૃંદાનું વિકરેલી વાઘણ જેવું રૂપ અહીં જોવા મળે છે. એક સ્ત્રી તરીકે એ સમગ્ર પુરુષપ્રધાન સમાજ સામે વિદ્રોહ કરવા માગતી હોય તેમ પતિ સ્વરૂપને

નિમિત્ત બનાવી પુરુષજાત સામે આકરા ચાબખા વીંઝે છે. બેવફા પતિ અને પરંપરાગત લગ્નસંસ્થાને તે પડકારે છે. લવલીના પણ આવું જ એક અનોખું પાત્ર છે. જે પુરુષપ્રધાન સમાજની શોષણનીતિ સામે વિદ્રોહી બની પોતાની રીતે બદલો લે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીવાદના પ્રખર હિમાયતી છે સિદ્ધહસ્ત લેખિકા કુન્દનિકા કાપડિયા. નારીની ચેતના, સમસ્યા, વેદના-સંવેદના જેવા ભાવો તેમની નવલકથામાં બળવત્તર રીતે પ્રગટયા છે. “દુનિયામાં બધાં અસમાન છે, પણ સ્ત્રીઓ વધુ અસમાન છે”- આ દ્રષ્ટિકોણને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી નવલકથા ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ તેમની યશોદાયી કૃતિ છે. સ્ત્રીઓના સંદર્ભ ગુજરાતી સમાજની સાંપ્રત પરિસ્થિતિની પૃષ્ઠભૂ પર આ નવલકથા લખાઈ છે. લેખિકા કહે છે : “આ માત્ર નવલકથા નથી, હજારો સ્ત્રીઓની જીવનકથા છે. જેમ અસ્પૃશ્યોનું શોષણ થયું છે, તેમ સ્ત્રીઓનું પણ થયું છે.” લેખિકાએ આપેલું શીર્ષક નવલકથાના સંદર્ભમાં સૂચક છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં સાત પગલાં એટલે સપ્તપદી, લગ્ન. લગ્ન કરીને સ્ત્રીપુરુષ પ્રભુતામાં પગલાં પાડે છે, પરંતુ લેખિકા માને છે કે લગ્ન તો સ્ત્રીના પગમાં યુસ્ત બેડી પહેરાવે છે. લેખિકાના શબ્દોમાં પરણવું એટલે પ્રતિબંધોના પ્રદેશમાં પગલાં માંડવાં. પરણવાની સાથે જ સ્ત્રીને સાંકડી અને કાંટાની વાડમાં કેદ થવું પડે છે. તેમાંથી તે મુક્ત થવા આકાશની દિશામાં પ્રસ્થાન કરે છે. લેખિકાએ આકાશને મુક્તિનું પ્રતીક બનાવ્યું છે. નવલકથામાં લેખિકાએ જેને નાયિકા બનાવી છે તે વસુધા આદર્શ નહીં પણ સાચી સ્ત્રી બનવા ઈચ્છે છે. જે પુરુષને તે ઓળખતી પણ ન હતી એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કર્યા પછી તે વિચારે છે. ‘સ્ત્રી’ શા માટે લગ્ન કરે છે ? લગ્ન કરીને અમને શું મળે છે ?’ વસુધા ઘરકામ કરી સામાન્ય ઘરેડિયા જિંદગી જીવે છે પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ ઘટે છે જે તેને ઝંઝોળે છે, જાગૃત કરે છે, તેની સુષુપ્ત ચેતનાને સંકોરે છે. નવલકથા સ્ત્રીસમસ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ લખાયેલી હોઈ એમાં નારીવાદનો સૂર તીવ્રતાથી વ્યક્ત થયો છે. લેખિકા આ નવલકથા સંદર્ભે લખે છે : “દુનિયામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન હંમેશા બીજા દરજ્જાનું રહ્યું છે. સ્ત્રીની એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે ગણના થઈ ન હોવાથી તેની સઘળી ઓળખ પુરુષ આધારિત છે. લગ્ન થતાં પુરુષની જીવનવ્યવસ્થા ખાસ બદલાતી નથી. સ્ત્રીનું તો કેટલું બધું બદલાઈ જાય છે.” લેખિકા એથી આગળ વધીને કહે છે “દુનિયાના લગભગ બધા જ દેશોમાં, બધા જ ધર્મોમાં, બધી જ સંસ્કૃતિઓમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો સદૈવ બે વેંત નીચો જ રહ્યો છે.” લેખિકાના આ શબ્દોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ નવલકથા નિશ્ચિત સમસ્યા કે પ્રતિબંધતાને લઈને સર્જાયેલી નવલકથા છે. લેખિકાના ચિત્તમાં કોઈએક ચોક્કસ મુદ્દો છે. લેખિકા માને છે કે વ્યક્તિને પોતાનું જીવન પોતીકી રીતે જીવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. નવલકથામાં લેખિકાનો અભિગમ સ્પષ્ટપણે સ્ત્રીઓનો પક્ષપાતી રહ્યો છે. જે નવલકથાની લોકપ્રિયતાનું નિમિત્ત છે, તો નવલકથાની સૌથી મોટી મર્યાદા પણ છે.

ટૂંકમાં, ગુજરાતી નવલકથામાં નારીવાદ ગુજરાતી સાહિત્યના વ્યાપક ફલક પર વિસ્તરેલું અને દૂરોગામી અસરો પ્રગટાવનારું આંદોલન પૂરવાર થયું છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.